

การพัฒนาแนวทางการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย เพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิต

DEVELOPMENT OF THE GUIDELINES OF INFORMAL EDUCATION PROVISION FOR LIFELONG LEARNING PROMOTION

✳ คมกฤษ จันทร์ขจร

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่องการพัฒนาแนวทางการจัดการศึกษาตามอัธยาศัยเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิต มีจุดมุ่งหมายเพื่อ สร้าง และประเมินแนวทางการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย วิธิดำเนินการวิจัยประกอบด้วย 2 ขั้นตอน ได้แก่ 1) การสร้างแนวทางการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย โดยการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาตามอัธยาศัยทั้งของประเทศไทย และต่างประเทศ นำมาร่างเป็นกรอบแนวทางการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย แล้วนำไปให้ผู้เชี่ยวชาญ จำนวน 18 คน ประเมินความเหมาะสมขององค์ประกอบ และเนื้อหา 2) ประเมินแนวทางการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย โดยการศึกษาความคิดเห็นของผู้บริหารสถานศึกษาการศึกษานอกโรงเรียน จำนวน 274 คน เกี่ยวกับความเป็นไปได้ในการนำแนวทางไปปฏิบัติ

ผลการวิจัย พบว่าแนวทางการจัดการศึกษาตามอัธยาศัยเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิต ที่ผู้เชี่ยวชาญเห็นว่าสอดคล้องและผู้บริหารเห็นว่านำไปปฏิบัติได้ ประกอบไปด้วย 4 องค์ประกอบ คือ 1) หลักการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย ประกอบด้วย ปรัชญา นิยาม ความหมาย การเรียนรู้ ลักษณะการจัด และผู้จัด 2) การจัดกิจกรรมส่งเสริมการเรียนรู้ ประกอบด้วย โปรแกรมส่งเสริมการเรียนรู้ และกิจกรรมส่งเสริมการเรียนรู้ 3) การจัดปัจจัยส่งเสริมการเรียนรู้ ประกอบด้วย การพัฒนาแหล่งการเรียนรู้ การจัดการความรู้ สื่อและเทคโนโลยีการศึกษา และการพัฒนาเครือข่ายการเรียนรู้ 4) การเรียนรู้จากประสบการณ์ ประกอบด้วย ประเภทของประสบการณ์ วิธีการ หลักการ และจุดมุ่งหมายของการประเมินความรู้จากประสบการณ์

การศึกษาเปรียบเทียบความคิดเห็นของผู้เชี่ยวชาญ และผู้บริหารสถานศึกษา พบว่า องค์ประกอบย่อยที่ผู้เชี่ยวชาญและผู้บริหารสถานศึกษามีความคิดเห็นสอดคล้องกัน ได้แก่ นิยาม และความหมายที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาตาม อธิยาศัย การเรียนรู้ตาม อธิยาศัย การจัดการศึกษาตาม อธิยาศัย เพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิต หลักการ และ จุดมุ่งหมายของการประเมินความรู้จากประสบการณ์ องค์ประกอบย่อยที่ผู้เชี่ยวชาญมีความเห็นสอดคล้องกันมากที่สุด และผู้บริหารสถานศึกษามีความเห็นด้วยในการปฏิบัติในระดับมาก แต่ระดับของความคิดเห็นแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ได้แก่ ปรัชญาของการศึกษาตาม อธิยาศัย ผู้จัดการศึกษาตาม อธิยาศัย ความหมาย องค์ประกอบ และ ประเภทของโปรแกรมส่งเสริมการเรียนรู้ตาม อธิยาศัย ประเภทของกิจกรรมส่งเสริมการเรียนรู้ การพัฒนาแหล่งการเรียนรู้ การจัดการความรู้ หลักการใช้เทคโนโลยีเพื่อการศึกษาตาม อธิยาศัย และประเภทของการเรียนรู้จากประสบการณ์

คำสำคัญ : แนวทางการจัดการศึกษาตาม อธิยาศัย

จากประสบการณ์ องค์ประกอบย่อยที่ผู้เชี่ยวชาญมีความเห็นสอดคล้องกันมากที่สุด และผู้บริหารสถานศึกษามีความเห็นด้วยในการปฏิบัติในระดับมาก แต่ระดับของความคิดเห็นแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ได้แก่ ปรัชญาของการศึกษาตาม อธิยาศัย ผู้จัดการศึกษาตาม อธิยาศัย ความหมาย องค์ประกอบ และประเภทของโปรแกรมส่งเสริมการเรียนรู้ตาม อธิยาศัย ประเภทของกิจกรรมส่งเสริมการเรียนรู้ การพัฒนาแหล่งการเรียนรู้ การจัดการความรู้ หลักการใช้เทคโนโลยีเพื่อการศึกษาตาม อธิยาศัย และประเภทของการเรียนรู้จากประสบการณ์

คำสำคัญ : แนวทางการจัดการศึกษาตาม อธิยาศัย

Abstract

The purpose of this study was to develop the guidelines for providing informal education in order to promote lifelong learning. The study was conducted in 2 consecutive stages. First, the construction of the guidelines derived through the analysis and synthesis on related literature and research at national and international level. A panel of 18 experts verified the proposed guidelines by using the Delphi Technique. Second, 274 administrators of nonformal education centers in Thailand evaluated the guidelines in order to find out the feasibility and suitability of their application.

The findings of the appropriate guidelines for providing informal education in Thailand which the experts judged and the administrators considered

applicable consisted of 4 components as follows: 1) Principle of Informal Education consisted of Philosophy, Definition, Meaning, Learning, Characteristics, Method of Providing, and Provider; 2) Organizing Activities for Learning Promotion consisted of Program for Learning Promotion, and Activities for Learning Promotion, 3) Providing Learning Factors consisted of Developing Learning Resource, Learning Management, Media and Educational Technology, and Developing Learning Network, and 4) Learning from Experience consisted of Categories of Experience, Method, Principle and Objective of Learning Assessment from Experience.

The opinions of the expert and the administrator were compared and it was found that their opinions were high consistent in the following sub components: Definition, Meaning of Informal Education, Informal Learning, Providing Informal Education for Lifelong Learning Promotion, Principle, and the Objectives of Learning Assessment from Experience. The sub components which the experts had high consistency and the administrators agreed in high level of practice, the different level of theory and practice was existed with a statistical significance. They were Philosophy, Provider, Meaning, Components and Types of Program to Promote Informal Learning, Types of Activities to Promote Learning, Developing Learning Resources, Knowledge Management, Principle of Technology Use in Informal Education, and Categories of Learning from Experience.

Keywords : GUIDELINES OF INFORMAL EDUCATION PROVISION

ความเป็นมาของปัญหาการวิจัย

การศึกษาตาม อธิยาศัย มีมาตั้งแต่อดีต ในความหมายของการเรียนรู้เพื่อการดำรงชีวิตเพื่อเพิ่มพูน และ ส่งเสริมประสบการณ์ การเรียกขานขึ้นอยู่กับความเข้าใจและการจัดการศึกษา เช่น การศึกษารูปนัย การศึกษารวมชาติวิสัย การเรียนรู้แบบที่อุบัติขึ้น และการเรียนรู้โดยบังเอิญ เป็นต้น (กรมการศึกษานอกโรงเรียน. 2544 : 5) การศึกษาตาม อธิยาศัย มีพัฒนาการทางแนวคิดในบริบทต่างๆ คือ การศึกษาที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการเรียนรู้ การศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการได้รับความรู้จากการดำเนินชีวิต และประสบการณ์ การศึกษาในบริบทของวิถีชีวิตของกลุ่มเป้าหมาย การศึกษาในบริบทของการจัดสภาพการเรียนรู้ และในบริบทของการศึกษาตลอดชีวิต

ที่ตั้งอยู่บนความเชื่อที่ว่ามนุษย์สามารถเรียนรู้ได้อย่างต่อเนื่อง (กรมการศึกษานอกโรงเรียน. 2544 : 12-13)

กรมการศึกษานอกโรงเรียน (2538 : 230) กล่าวว่า การศึกษาตามอัธยาศัยเป็นการศึกษาที่สำคัญ แต่นักการศึกษาในอดีตมักจะไม่ค่อยสนใจ ซึ่งสอดคล้องกับที่ สุมาลี สังข์ศรี (2544 : 14) กล่าวไว้ว่า การศึกษาตามอัธยาศัยปัจจุบันยังไม่ได้รับความสนใจเท่าที่ควร ทั้งที่เป็นการศึกษาที่สัมพันธ์กับชีวิตของบุคคลมากที่สุด และจากการที่กรมการศึกษานอกโรงเรียนให้ความสำคัญกับกลุ่มเป้าหมายการศึกษาตามอัธยาศัย ว่า คือ ประชากรทั้งประเทศจึงมีความจำเป็นที่ต้องจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตแก่ประชากรทุกระดับชั้นให้มีโอกาสได้รับการศึกษาอย่างทั่วถึง (กรมการศึกษานอกโรงเรียน. 2543 : 17-18) แต่การศึกษาตามอัธยาศัยกลับถูกมองว่าเป็นการศึกษาที่ดูเหมือนจะด้อยกว่าการศึกษาในระบบและการศึกษานอกระบบ เนื่องจากไม่มีกระบวนการที่แน่ชัด ไม่สามารถจับต้อง มองเห็นได้ ไม่เป็นระบบ และไม่มีแบบแผน (กรมการศึกษานอกโรงเรียน. 2544 : 25) ทั้งนี้อาจเป็นเพราะความเข้าใจที่หลากหลายเกี่ยวกับการศึกษาตามอัธยาศัย ซึ่งนักการศึกษาได้อธิบายไว้หลายลักษณะ เช่น พนม พงษ์ไพบูลย์ (2544 : 7) ให้ความหมายว่า การศึกษาตามอัธยาศัยเป็นการศึกษาที่ไม่มีรูปแบบพอที่จะอธิบายได้ชัดเจน (Non form) ซึ่งสอดคล้องกับ สุมาลี สังข์ศรี (2544 : 27 - 9) ที่กล่าวว่าการศึกษาตามอัธยาศัย ไม่จำเป็นต้องมีหลักสูตร ไม่มีเวลาเรียนที่แน่นอน ไม่จำกัดอายุ ไม่มีการลงทะเบียน และไม่มีการรับประกาศนียบัตร มีหรือไม่มีสถานที่แน่นอน เรียนที่ไหนก็ได้ ลักษณะการเรียนส่วนใหญ่เป็นการเรียนเพื่อความรู้ และเน้นหนักการ ขณะที วิชาที่ ศิลปะ ดนตรี และดนตรี ปฐกฤษฎี (2544 : 7) ได้กล่าวถึงการศึกษาตามอัธยาศัยว่าเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาระบบอื่นๆ อย่างแยกไม่ออกให้ชัดเจนได้ นอกจากนี้ความเข้าใจที่ว่าการศึกษาตามอัธยาศัย (Informal education) เกิดขึ้นอย่างไม่เป็นทางการเป็นเพียงกระบวนการเรียนรู้ตามอัธยาศัย (Informal learning process) จึงนำไปสู่ข้อถกเถียงที่ว่าการศึกษาตามอัธยาศัยน่าจะไม่มี แต่เป็นเพียงการเรียนรู้ตามอัธยาศัย ที่คนเราสามารถปฏิบัติได้เท่านั้น (กรมการศึกษานอกโรงเรียน. 2544 : 30)

จากการปฏิรูปการศึกษาโดยพระราชบัญญัติ การศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2542 แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 2) พ.ศ.2545 ถึงปัจจุบันแนวคิดในการจัดการศึกษาตามอัธยาศัยก็ยังคงเป็นที่เข้าใจอยู่ในวงจำกัด ทั้งนี้คงเป็นเพราะความเข้าใจที่ว่าการศึกษาตามอัธยาศัย เกิดขึ้นอย่างไม่เป็นทางการเป็นเพียงกระบวนการเรียนรู้ตามอัธยาศัยของบุคคลที่ไม่มีรูปแบบที่ชัดเจน ไม่สามารถนำไปสู่การปฏิบัติได้อย่างเป็นรูปธรรม ดังนั้นผู้วิจัยในฐานะผู้ปฏิบัติงานเกี่ยวข้องกับการศึกษานอก

ระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย จึงมีความสนใจที่จะศึกษาแนวทางการจัดการศึกษาตามอัธยาศัยเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตที่สามารถนำไปปฏิบัติได้อย่างเป็นรูปธรรม อันจะเป็นพื้นฐานนำไปสู่สังคมแห่งความรู้ และสังคมแห่งภูมิปัญญาต่อไป

ความมุ่งหมายของการวิจัย

การศึกษาครั้งนี้ มีจุดมุ่งหมายเพื่อสร้าง และ ประเมินแนวทางการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย เพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิต

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยกำหนดวิธีดำเนินการวิจัย ออกเป็น 2 ขั้นตอน ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 การสร้างแนวทางการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย โดยการศึกษาเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาตามอัธยาศัยทั้งของประเทศไทย และต่างประเทศในบริบทต่างๆ ได้แก่ พัฒนาการ แนวคิด ความหมาย ความสำคัญ ลักษณะ ประเภท รูปแบบ ตลอดจน การศึกษาแนวทาง และยุทธศาสตร์การจัดการของประเทศไทย และการจัดในต่างประเทศ นำมาร่างเป็นแนวทางการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย แล้วนำไปให้ผู้เชี่ยวชาญ จำนวน 21 คน ประเมินองค์ประกอบ และเนื้อหา จำนวน 2 รอบ รอบที่ 1 ได้รับแบบสอบถามกลับคืน จำนวน 19 ฉบับ รอบที่ 2 ได้รับแบบสอบถามกลับคืน จำนวน 18 ฉบับ

ขั้นตอนที่ 2 ประเมินแนวทางการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย โดยการศึกษาความคิดเห็นของผู้บริหารสถานศึกษาศึกษานอกโรงเรียน จำนวน 274 คน เพื่อประเมินความเป็นไปได้ในการนำแนวทางไปปฏิบัติ แล้วนำมาเปรียบเทียบความคิดเห็นของผู้เชี่ยวชาญ และผู้บริหารสถานศึกษา

การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลในขั้นตอนการสร้างแนวทางการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย นำค่าคะแนนการประเมินความเหมาะสมของผู้เชี่ยวชาญ มาคำนวณหา ค่ามัธยฐาน (Median) และค่าพิสัยระหว่างควอไทล์ (Interquartile range)

การวิเคราะห์ข้อมูลในขั้นตอนประเมินแนวทางการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย เพื่อศึกษาความเป็นไปได้ในการนำแนวทางไปปฏิบัติ โดยนำค่าคะแนนความคิดเห็นของผู้บริหารสถานศึกษามาคำนวณหาค่าความถี่ ร้อยละ ค่าเฉลี่ย (Mean) และค่าความเบี่ยงเบนมาตรฐาน (Standard deviation) แล้วนำมาวิเคราะห์เปรียบเทียบความแตกต่างของค่าเฉลี่ย ของผู้เชี่ยวชาญ และผู้บริหารสถานศึกษา ด้วยสถิติ Independent samples test (t-test) โดยใช้โปรแกรมสำเร็จรูป SPSS (Statistical package for the social sciences)

สรุปผลการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ มีข้อค้นพบ ดังต่อไปนี้

1. ขั้นตอนสร้างแนวทางการจัดการศึกษาตาม อรรถยาศัย ผู้วิจัยนำร่างแนวทางการจัดการศึกษาตามอรรถยาศัยที่ได้จากการศึกษาเอกสาร ไปให้ผู้เชี่ยวชาญประเมิน องค์ประกอบ และเนื้อหา จำนวน 2 รอบ รอบที่ 1 พบว่า ผู้เชี่ยวชาญเห็นว่าองค์ประกอบหลักมีความเหมาะสมอยู่ใน ระดับมาก ถึงมากที่สุด (Mdn.4.00-5.00) และมีความเห็น สอดคล้องกันปานกลาง ถึงมาก เมื่อพิจารณาองค์ประกอบ ย่อย ผู้เชี่ยวชาญเห็นว่าควรเพิ่มเติมองค์ประกอบย่อย คือ ประสิทธิภาพของการศึกษาตามอรรถยาศัย ความหมายของโปรแกรม ส่งเสริมการเรียนรู้ และควรกำแนกประเภทของโปรแกรม ส่งเสริมการเรียนรู้ให้ครอบคลุมมากยิ่งขึ้น ผลการประเมิน เนื้อหารายชื่อ พบว่า ผู้เชี่ยวชาญมีความเห็นไม่สอดคล้องกัน จำนวน 30 ข้อ ผู้วิจัยได้ปรับปรุง องค์ประกอบย่อย และเนื้อหา รายชื่อ ตามข้อเสนอแนะของผู้เชี่ยวชาญ โดยเพิ่มเติมข้อ คำถาม จำนวน 24 ข้อ และปรับปรุงข้อคำถาม จำนวน 27 ข้อ แล้วนำไปให้ผู้เชี่ยวชาญประเมินรอบที่ 2 พบว่า ผู้เชี่ยวชาญ เห็นว่าองค์ประกอบหลักมีความเหมาะสมอยู่ในระดับมากที่สุด (Mdn.4.50-5.00) และมีความเห็นสอดคล้องกันปานกลาง ถึง

มาก ผลการประเมินองค์ประกอบย่อย ผู้เชี่ยวชาญเห็นว่ามีความเหมาะสมอยู่ในระดับมาก ถึงมากที่สุด (Mdn.4.00-5.00) และมีความเห็นสอดคล้องกันปานกลาง ถึงมาก ผลการ ประเมินเนื้อหารายชื่อ พบว่า ผู้เชี่ยวชาญมีความเห็นไม่ สอดคล้องกัน จำนวน 1 ข้อ

2. ขั้นตอนการประเมินแนวทางการจัดการศึกษา ตามอรรถยาศัย ผู้บริหารสถานศึกษาเห็นว่าโดยรวมมีความ เป็นไปได้ในการนำแนวทางไปปฏิบัติ ในระดับมาก โดยมี ค่าเฉลี่ย ($\bar{x}=3.97$) และเมื่อพิจารณาขององค์ประกอบ ผู้บริหารสถานศึกษาเห็นว่ามีความเป็นไปได้ในการนำแนวทาง ไปปฏิบัติ ในระดับมากทุกองค์ประกอบ ผลการเปรียบเทียบ ความคิดเห็นของผู้เชี่ยวชาญ และผู้บริหารสถานศึกษา พบว่า ผู้เชี่ยวชาญ และผู้บริหารสถานศึกษา มีความคิดเห็นแตกต่าง กันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ทุกองค์ประกอบ ผู้วิจัยได้คัดเลือก เฉพาะข้อคำถามที่ผู้เชี่ยวชาญมีความเห็นสอดคล้องกัน และข้อ คำถามที่ผู้เชี่ยวชาญ และผู้บริหารสถานศึกษามีความคิดเห็น ระดับมาก(ค่าเฉลี่ย 3.50 ขึ้นไป) นำมาพัฒนาเป็นแนวทางการ จัดการศึกษาตามอรรถยาศัยเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิต ซึ่ง สรุปลได้ 4 องค์ประกอบ ดังนี้

แนวทางการจัดการศึกษาตามอรรถยาศัยเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิต

องค์ประกอบที่ 1 หลักการจัดการศึกษาตามอรรถยาศัย เป็นการผสมผสานกับความเชื่อ และปรัชญาต่างๆ ที่นำไปสู่การ กำหนดขอบเขต นิยาม และความหมายที่เกี่ยวข้อง เพื่อนำไปสู่ การอธิบายถึงบริบทต่างๆ ได้แก่ การเรียนรู้ตามอรรถยาศัยของ

ปัจเจกบุคคล ลักษณะ ขอบข่าย และผู้จัดการศึกษาตาม อรรถยาศัย ทั้งนี้เพื่อเป็นกรอบ และแนวทางในการกำหนดทิศ ทางการสนับสนุน ส่งเสริม และจัดการศึกษาตามอรรถยาศัยตาม เจตนารมณ์ของพระราชบัญญัติ การศึกษาแห่งชาติ

องค์ประกอบที่ 2 การจัดกิจกรรมส่งเสริมการเรียนรู้ เป็นการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ ในลักษณะของโปรแกรมส่งเสริมการเรียนรู้ หรือโครงการจัดกิจกรรมส่งเสริมการเรียนรู้ ที่ผู้จัดทำหนดขึ้นอย่างเป็นระบบ และมีวัตถุประสงค์ชัดเจนในการจัดกระบวนการให้ความรู้ และประสบการณ์ สำหรับการเรียนรู้ของผู้เรียน เกิดขึ้นจากแรงจูงใจของปัจเจกบุคคล บุคคล เป็นผู้กำหนดเป้าหมายในการเรียนรู้ด้วยตนเอง

องค์ประกอบที่ 3 การจัดปัจจัยส่งเสริมการเรียนรู้ เป็นการพัฒนาสภาพแวดล้อม ปัจจัยเกื้อหนุน สื่อ และแหล่งการเรียนรู้ต่างๆ ที่มีอยู่ตามธรรมชาติให้เป็นแหล่งวิทยาการ โดยการจัดกระบวนการความรู้ การจัดบริการสื่อ การใช้เทคโนโลยีเพื่อส่งเสริมให้บุคคลเกิดการเรียนรู้ และการพัฒนาเครือข่ายการเรียนรู้เพื่อการศึกษา

องค์ประกอบที่ 4 การเรียนรู้จากประสบการณ์ เป็นการให้ความสำคัญกับประสบการณ์การเรียนรู้ของบุคคลที่เกิดขึ้นอย่างไม่เป็นทางการ สำหรับการประเมินความรู้จากประสบการณ์เป็นการใช้ประโยชน์จากประสบการณ์ตามความต้องการของบุคคล ผ่านกระบวนการประเมินผลการเรียนรู้ ซึ่งนับว่าเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามอัธยาศัย ทั้งนี้เพื่อสร้างความเชื่อมโยงระหว่างการศึกษา

การอภิปรายผล

1. ปรัชญาของการศึกษาตามอัธยาศัย

การศึกษาตามอัธยาศัยมีพัฒนาการมาจากปรัชญาการศึกษาตลอดชีวิต กล่าวคือ ในปี พ.ศ.2522 กรมการศึกษานอกโรงเรียนได้ถูกจัดตั้งขึ้น ตามปรัชญาการศึกษาตลอดชีวิต โดยถือว่ากระบวนการการศึกษาตลอดชีวิตเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับทุกคน ในการดำเนินงานให้บรรลุเป้าหมายได้มีการผสมผสานความเชื่อ และปรัชญาต่างๆ ได้แก่ ปรัชญาคิดเป็น ปรัชญาพัฒนาการนิยม ปรัชญาอัตถิภาวนิยม (อุดม เขยกิจวงศ์.2544 : 147) ในปี พ.ศ.2542 ได้มีการกล่าวถึง การศึกษาตามอัธยาศัยไว้ในมาตรา 15 ของพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ ครั้นเมื่อกระแสโลกาภิวัตน์ เข้ามามีบทบาทต่อบุคคลในสังคม ปรัชญาหลังนวยุคสมัยนิยม/ หลังสมัยใหม่จึง เข้ามามีบทบาทมากขึ้น โดยเชื่อว่าการศึกษาในยุคใหม่นี้ จะพิจารณาได้จากคุณค่าทางการปฏิบัติ ผู้เรียนเป็นศูนย์กลางเป็นรายบุคคล เน้นถึงความแตกต่าง และความหลากหลายในการจัดการศึกษา ต่อมาในปี พ.ศ.2551 ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติส่งเสริมการศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัยขึ้น ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า การศึกษาตามอัธยาศัยเกิดจากการผสมผสานความเชื่อ ของปรัชญาการศึกษาต่างๆ ได้แก่ ปรัชญาการศึกษาตลอดชีวิต (Lifelong education) ปรัชญาคิดเป็น (Khit pen) ปรัชญาพัฒนาการนิยม (Progressivism) ปรัชญาอัตถิภาวนิยม (Existentialism) และปรัชญาหลังนวยุคสมัยนิยม/หลังสมัยใหม่ (Post

modernism) ที่ให้ความสำคัญกับคุณค่าของความแตกต่าง และความหลากหลายของผู้เรียนเป็นรายบุคคล

2. นิยาม และความหมายที่เกี่ยวข้องกับ

การศึกษาตามอัธยาศัย พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ มาตรา15 (3) ได้ให้ความหมายของการศึกษาตามอัธยาศัยว่า เป็นการศึกษาที่ให้ผู้เรียน ได้เรียนรู้ด้วยตนเอง ตามความสนใจ ศักยภาพ ความพร้อม และโอกาส โดยศึกษาจากบุคคล ประสบการณ์ สังคม สภาพแวดล้อม สื่อ หรือแหล่งความรู้อื่นๆ และพระราชบัญญัติส่งเสริมการศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย อธิบายความหมายของการศึกษาตามอัธยาศัยว่า หมายถึง กิจกรรมการเรียนรู้ในวิถีชีวิตประจำวัน ของบุคคล ซึ่งบุคคลสามารถเลือกที่จะเรียนรู้ได้อย่างต่อเนื่อง ตลอดชีวิต ตามความสนใจ ความต้องการ โอกาส ความพร้อม และศักยภาพในการเรียนรู้ของแต่ละบุคคล ซึ่งเป็นการนิยามความหมายอย่างกว้างๆ มิได้กล่าวถึงขอบข่ายของการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย ดังนั้นจึงเป็นเหตุผลให้กลุ่มผู้เชี่ยวชาญ และผู้บริหารสถานศึกษามีความเห็นสอดคล้องกันว่า การนิยามความหมายที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาตามอัธยาศัย ที่ได้จากการวิจัย จะเป็นแนวทางไปสู่การจัดการศึกษาตามอัธยาศัยได้อย่างเป็นรูปธรรม ต่อไป

3. การเรียนรู้ตามอัธยาศัย ถูกมองว่าเป็น

กระบวนการเรียนรู้ตลอดชีวิตที่เกิดจากการดำรงชีวิตประจำวัน ซึ่ง กรมการศึกษานอกโรงเรียน (2538 : 83) อธิบายว่า การศึกษาตามอัธยาศัยเกิดขึ้นตามวิถีชีวิตเป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์ จากการทำงาน จากบุคคล จากชุมชน จากแหล่งความรู้ต่างๆ สอดคล้องกับ คูมส์ (Coombs. 1985 : 24) อธิบายว่า การศึกษาตามอัธยาศัยเป็นกระบวนการตลอดชีวิตที่ทุกคนได้รับ และสะสมความรู้ ทักษะ เจตคติ การรู้แจ้งจากประสบการณ์ประจำวัน การสัมผัสกับสิ่งแวดล้อมทั้งที่บ้าน ที่ทำงาน ที่เล่น จากตัวอย่าง และเจตคติของสมาชิกครอบครัว เพื่อนจากการเดินทาง การอ่านหนังสือพิมพ์ และหนังสืออื่นๆ หรือโดยการฟังวิทยุ ดูภาพยนตร์ หรือโทรทัศน์ ตามปกติแล้ว การศึกษาตามอัธยาศัย ไม่มีการจัด ไม่มีระบบ และบางครั้งไม่ได้ตั้งใจ แต่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการเรียนรู้ไปตลอดชีวิตของแต่ละบุคคลอย่างมาก แม้แต่ผู้ที่มีการศึกษาในโรงเรียนมาแล้วก็ตาม ซึ่งการอธิบายความหมายของการเรียนรู้ตามอัธยาศัย ถูกอธิบายอย่างกว้างขวางในบริบทของการเรียนรู้ตลอดชีวิต ดังนั้นการที่งานวิจัยได้อธิบายถึงกระบวนการเรียนรู้ตามอัธยาศัย จึงเป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้ผู้เชี่ยวชาญ และผู้บริหารสถานศึกษามีความเห็นสอดคล้องกันในระดับมาก

4. โปรแกรมส่งเสริมการเรียนรู้ตามอัธยาศัย

ซึ่ง สมิธ (Smith. 2005 : Online) อธิบายว่า การศึกษาตามอัธยาศัย เกี่ยวข้องกับกิจกรรมที่ถูกจัดขึ้นในโรงเรียน และ

วิทยาลัย กิจกรรมพัฒนาชุมชน กิจกรรมทางสังคม กิจกรรมตามท้องถิ่น สโมสร และงานโครงการ กิจกรรมการแสดงทางด้านศิลปะ และกิจกรรมกลางแจ้ง เป็นต้น สำหรับแนวคิดในการจัดโปรแกรมส่งเสริมการเรียนรู้ สอดคล้องกับ แนวคิดขององค์การ NASA ในการจัดโปรแกรมการศึกษาตามอวกาศเกี่ยวกับโลกวิทยาศาสตร์ ที่ได้กำหนดหลักการสำคัญไว้ 6 ประการคือ การศึกษาตามอวกาศต้องให้ความสำคัญระหว่างผู้เรียน กับสิ่งที่นำเสนอ การศึกษาตามอวกาศมิใช่เพียงการให้ความรู้อย่างง่าย ๆ หรือเพียงแค่ความบันเทิง หากแต่แสดงให้เห็นถึงข้อมูลต่างๆ ที่ช่วยให้ผู้เรียนสามารถเข้าใจได้อย่างลึกซึ้ง การศึกษาตามอวกาศเป็นการผสมผสานศิลปะในด้านต่างๆ เพื่อที่จะนำเสนอความรู้ต่างๆ จุดมุ่งหมายที่สำคัญของการศึกษาตามอวกาศ ก็คือการกระตุ้นผู้เรียนให้เกิดความต้องการที่จะเรียนรู้ต่อไปอีก การศึกษาตามอวกาศควรนำเสนอเรื่องราวที่มีความสมบูรณ์ในตัวเอง และการศึกษาตามอวกาศต้องออกแบบโดยคำนึงถึงความสามารถ และรูปแบบในการเรียนรู้ของผู้เรียน (Earth Science Enterprise Education...2003 : Online) สอดคล้องกับ วิล แยมสาขา (2542 : 62) อธิบายว่า มีผู้คนเป็นจำนวนมากยังเข้าใจผิดว่า การศึกษาตามอวกาศ เป็นการจัดการศึกษาที่ไม่มีหลักสูตรแท้จริงแล้วการศึกษาตามอวกาศเป็นการศึกษาประเภทหนึ่งที่จะต้องหลักสูตร อย่างน้อยก็ต้องกำหนดหัวข้อเรื่อง วัตถุประสงค์ และระยะเวลาในการให้ความรู้ในเรื่องนั้นๆ โดยใช้วิธีการต่างๆ การกำหนดหลักสูตรของการศึกษาตามอวกาศ โดยการรวบรวมข้อมูล การศึกษาวิเคราะห์ แล้วนำมาเรียงลำดับความสำคัญ หลักสูตรมีลักษณะที่ไม่ตายตัวเหมือนการจัดการศึกษาในระบบโรงเรียน

5. การจัดการกิจกรรมส่งเสริมการเรียนรู้
ผู้เชี่ยวชาญ อาจเห็นว่า ในการสร้างสังคมแห่งความรู้ กระบวนการถ่ายทอดความรู้ เพื่อการพัฒนาบุคคลนั้น การศึกษาจำเป็นต้องตอบสนองความต้องการ ความสมัครใจ ความพึงพอใจ ด้วยวิธีการที่หลากหลายยืดหยุ่น และสอดคล้องเหมาะสมกับวิถีชีวิต ซึ่งการจัดการกิจกรรมส่งเสริมการเรียนรู้ นั้น ควรพัฒนาจากกิจกรรมตามธรรมชาติในวิถีชีวิต ให้เป็นกิจกรรมส่งเสริมการเรียนรู้ ที่สามารถจัดขึ้นได้ในลักษณะโปรแกรมส่งเสริมการเรียนรู้ตามอวกาศ หรือโครงการจัดกิจกรรมส่งเสริมการเรียนรู้ ที่ผู้จัดฯ กระบวนการให้ความรู้ และประสบการณ์ สำหรับการเรียนรู้ของผู้เรียน เกิดขึ้นจากแรงจูงใจของปัจเจกบุคคล บุคคลเป็นผู้กำหนดเป้าหมายในการเรียนรู้ด้วยตนเอง ดังนั้นกิจกรรมการศึกษาจึงต้องมีความหลากหลาย และต้องคำนึงถึงการมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ ขณะที่ผู้บริหารสถานศึกษา อาจมีประสบการณ์ในการจัดการศึกษานอกระบบ ซึ่งมีหลักสูตร การประเมินผล วิธีการจัด

ตลอดจนหลักเกณฑ์ และเงื่อนไขที่แตกต่างจากการศึกษาตามอวกาศ ดังนั้นผู้บริหารสถานศึกษาจึงมีความคิดเห็นที่แตกต่างจากผู้เชี่ยวชาญ

6. การจัดการความรู้ ผู้เชี่ยวชาญ อาจเห็นว่า ในสังคมแห่งความรู้ ถือว่าความรู้เป็นทรัพยากรสำคัญที่สามารถสร้างขึ้นได้ และจำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ความรู้สามารถจำแนกได้ เป็น ความรู้ที่ปรากฏ (Explicit knowledge) เป็นความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดในรูปของกรบันทึก และสารสนเทศต่างๆ ความรู้โดยนัย (Tacit knowledge) เป็นความรู้เฉพาะปัจเจกบุคคลที่เกิดจากประสบการณ์ การศึกษา การสนทนา การฝึกอบรม ความเชื่อ เจตคติของแต่ละบุคคล และความรู้ที่เกิดจากวัฒนธรรม (Culture knowledge) เป็นความรู้ที่เกิดจากความเชื่อ ศรัทธาในสภาพแวดล้อมนั้นๆ สำหรับ การจัดการความรู้ (Knowledge management) คือ การนำความรู้ที่มีไปใช้ ประโยชน์ โดยการรวบรวม เลือกรวบรวม การจัดการความรู้ เพื่อเผยแพร่สู่กลุ่มเป้าหมายผู้รับบริการ ตลอดจนการใช้เทคโนโลยีสารสนเทศเพื่อสร้างความเชื่อมโยงความรู้ภายใน และภายนอกแหล่งการเรียนรู้ ขณะที่ผู้บริหารสถานศึกษา อาจเห็นว่า การจัดการศึกษาตามอวกาศ คือ การนำความรู้จากภายนอกมาเพื่อเผยแพร่สู่กลุ่มเป้าหมายผู้รับบริการ ทั้งที่องค์ความรู้ต่างๆ ที่มีคุณค่าอาจเป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากวัฒนธรรม วิถีชีวิต และภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ควรเผยแพร่ สืบสาน และอนุรักษ์ไว้ให้คงอยู่กับชุมชน และสังคมต่อไป

7. หลักการใช้เทคโนโลยีเพื่อการศึกษาตามอวกาศ ผู้เชี่ยวชาญ อาจเห็นว่า การใช้เทคโนโลยีเพื่อการศึกษาตามอวกาศ รวมทั้งการพัฒนาองค์ความรู้ เว็บไซต์ และโปรแกรมสำเร็จรูปต่างๆ มาใช้ให้เป็นประโยชน์เพื่อการศึกษาตามอวกาศ เพื่อให้บุคคลสามารถเรียน จากที่ไหน (Anywhere) เวลาใด (Anytime) ก็ได้ตามความต้องการ โดยปราศจากข้อจำกัดในเรื่องของเวลา และสถานที่ เป็นการเรียนรู้ในลักษณะที่ปฏิสัมพันธ์ (Interactive learning) การแลกเปลี่ยนความรู้ และประสบการณ์ระหว่างกัน การสร้างสังคมการเรียนรู้ผ่านระบบเครือข่าย เช่น เว็บไซต์ไฮไฟว์ (Hi5) เป็นต้น ขณะที่ผู้บริหารสถานศึกษา อาจเห็นว่า การใช้เทคโนโลยีเพื่อการศึกษาตามอวกาศยังมีปัญหาในทางปฏิบัติ ซึ่งสอดคล้องกับ สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. (2545 : 124) กล่าวว่า การพัฒนาเครือข่ายเทคโนโลยีสารสนเทศเพื่อการศึกษา ยังมีข้อจำกัด เนื่องจากโครงสร้างพื้นฐานรวมทั้ง วัสดุ อุปกรณ์ยังมีการกระจายตัวน้อย ทำให้ผู้เรียนอีกจำนวนมากไม่สามารถใช้บริการเครือข่ายเทคโนโลยีสารสนเทศได้อย่างทั่วถึง และเท่าเทียมกัน สอดคล้องกับ ธัชชนก เกาบัว (2543 : 84) กล่าวถึงปัญหาด้านบุคลากรทางเทคโนโลยีสารสนเทศเพื่อการศึกษาว่า บุคลากรยังขาดความรู้ความสามารถ ขาดทักษะด้านเทคโนโลยี

8. **หลักการ และจุดมุ่งหมายของการประเมินความรู้จากประสบการณ์** แนวคิดของการประเมินความรู้จากประสบการณ์ ได้ถูกนำไปสู่การปฏิบัติในสถานศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ตั้งแต่หลักสูตรการศึกษามัธยมศึกษาตอนต้น พุทธศักราช 2530 ในการเทียบโอนหมวดวิชาอาชีวศึกษา และการจัดการศึกษามัธยมศึกษาตอนต้นตามหลักสูตรการศึกษามัธยมศึกษาตอนต้น พุทธศักราช 2544 เช่น การเทียบโอนความรู้จากประสบการณ์ และการเทียบระดับการศึกษา เป็นต้น อย่างไรก็ตามทั้งกลุ่มผู้เชี่ยวชาญ และผู้บริหารสถานศึกษา อาจมีความเห็นที่สอดคล้องกันเกี่ยวกับปัญหาในการประเมินความรู้จากประสบการณ์ คือ ด้านมาตรฐานและแนวปฏิบัติ ซึ่งสำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา (2547 : 56) กล่าวว่า การเทียบโอนผลจากการศึกษาตามอัธยาศัย ยังขาดการกำหนดเกณฑ์มาตรฐาน และแนวปฏิบัติที่ชัดเจน สอดคล้องกับ ธีรชนก เกษบัว (2543 : 88-89) อธิบายว่า การประเมินความรู้จากประสบการณ์ ยังไม่สอดคล้องกับปรัชญา และการตอบสนองต่อบุคคล วิธีการประเมินความรู้จากประสบการณ์ ยังอิงอยู่บนพื้นฐานของหลักสูตรเป็นหลัก จึงไม่สอดคล้องกับปรัชญา และไม่ก่อให้เกิดประโยชน์แก่บุคคลที่ควรจะได้รับรู้ถึงศักยภาพที่แท้จริงของตน

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำไปปฏิบัติ

1.1 สถาบันครอบครัว ควรนำผลที่ได้จากการวิจัยไปประยุกต์ใช้ในการจัดการทรัพยากรในครอบครัว เพื่อสร้างสภาพแวดล้อม บรรยากาศที่เอื้อต่อการเรียนรู้ และการถ่ายทอดความรู้ การปฏิบัติตนในสังคม และแบบแผนในการดำรงชีวิตที่ดี ตลอดจนการถ่ายทอดคุณธรรม และจริยธรรมอันดีงามให้แก่สมาชิกในครอบครัว

1.2 องค์กรการทำงาน บริษัท ห้างร้าน โรงงานอุตสาหกรรม สถานประกอบการต่างๆ ควรนำผลที่ได้จากการวิจัยไปประยุกต์ใช้เพื่อ การจัดปัจจัยสนับสนุน การสร้างบรรยากาศ และสิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ ที่เอื้อต่อการเรียนรู้ เพื่อการพัฒนาไปสู่องค์กรแห่งการเรียนรู้

1.3 องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ควรนำผลที่ได้จากการวิจัยไปประยุกต์ใช้ในการจัดการศึกษาเพื่อ ส่งเสริมสนับสนุน และจัดกิจกรรมส่งเสริมการเรียนรู้ การพัฒนาแหล่งการเรียนรู้ต่างๆ ที่สามารถตอบสนองต่อความสนใจ ความต้องการ และความจำเป็นของกลุ่มเป้าหมายต่างๆ ในชุมชน

1.4 สถานศึกษาในระบบโรงเรียน ควรนำผลที่ได้จากการวิจัยไปใช้ในการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย สำหรับเด็ก และเยาวชนในวัยเรียนเพื่อสร้างเสริมประสบการณ์ในการเรียนรู้ และกระตุ้นให้ผู้เรียนเกิดความต้องการในการเรียนรู้ต่อไปอีก

1.5 สถานศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ควรนำผลที่ได้จากการวิจัยไปใช้ในการจัดการศึกษาตามอัธยาศัยของสถานศึกษา เพื่อเปิดโอกาสให้เกิดการเรียนรู้จาก

สภาพแวดล้อมในชุมชน จากประสบการณ์ และสถานการณ์จริง โดยใช้ข้อมูลสภาพชุมชนเป็นพื้นฐาน

2. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

2.1 รัฐบาลควรกำหนดนโยบายในการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย เป็นวาระแห่งชาติ เพื่อเป็นการระดมสรรพกำลังของหน่วยงานภาครัฐ ตลอดจนการส่งเสริมสนับสนุน และสร้างแรงจูงใจให้องค์กรภาคเอกชน องค์กรทางสังคมเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย

2.2 กระทรวงศึกษาธิการ ควรกำหนดแผนยุทธศาสตร์ที่ชัดเจน ในการใช้ทรัพยากรทางการศึกษา การกำหนดโครงสร้าง และขอบข่ายการปฏิบัติของหน่วยงานในสังกัด การปรับปรุงระเบียบกฎเกณฑ์ และวิธีปฏิบัติต่างๆ ที่เอื้อต่อการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย

2.3 สำนักบริหารงานการศึกษามัธยมศึกษาตอนต้น ควรนำผลที่ได้จากการวิจัยนี้ ไปกำหนดขอบข่ายภารกิจ ของหน่วยงาน และสถานศึกษาในสังกัดให้มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น ตลอดจนกำหนดแผนยุทธศาสตร์ ที่สามารถนำไปสู่การปฏิบัติได้อย่างมีเอกภาพชัดเจนต่อไป

3. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

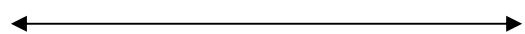
3.1 ควรมีการวิจัย เพื่อศึกษาเกี่ยวกับแรงจูงใจในการเรียนรู้ กระบวนการเรียนรู้ และการแสวงหาความรู้ของปัจเจกบุคคล โดยการศึกษาจากบุคคลที่ประสบความสำเร็จในชีวิต หรือบุคคลที่มีชื่อเสียง เพื่อนำไปสู่การอธิบายถึง รายละเอียดของกระบวนการเรียนรู้ตามอัธยาศัย

3.2 ควรมีการวิจัย เพื่อหารูปแบบ ตัวชี้วัด และเกณฑ์ในการประเมินความรู้จากประสบการณ์การทำงาน และการประกอบอาชีพ สำหรับการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นอย่างไม่เป็นทางการ เพื่อการพัฒนาวิชาชีพ และการประกอบอาชีพ

3.3 ควรมีการศึกษาวิจัย เพื่อหารูปแบบการใช้ประโยชน์จากระบบเทคโนโลยีสารสนเทศ และการสื่อสารที่สอดคล้องเหมาะสมกับสภาพของสังคม และวิถีชีวิตในปัจจุบัน

3.4 ควรมีการวิจัย เพื่อศึกษาเกี่ยวกับการจัดการศึกษาตามอัธยาศัยขององค์กรภาคเอกชน ได้แก่ มูลนิธิ สมาคม และชมรมต่างๆ

3.5 ควรมีการศึกษาวิจัย เพื่อการพัฒนาโปรแกรมส่งเสริมการเรียนรู้ตามอัธยาศัย หรือ โครงการจัดกิจกรรมส่งเสริมการเรียนรู้ ซึ่งนำไปสู่การทดลองจัดหมวดประสบการณ์ และกระบวนการเรียนรู้ ที่สามารถตอบสนองต่อความต้องการในการแสวงหาความรู้ ความต้องการ ความสนใจ และความจำเป็นของบุคคล

บรรณานุกรม

- กรมการศึกษานอกโรงเรียน. (2544). **การศึกษาตามอัธยาศัย แนวความคิดและประสบการณ์**.
กรุงเทพฯ : ศูนย์ส่งเสริมการศึกษาตามอัธยาศัย กรมฯ.
- กรมการศึกษานอกโรงเรียน. (2538). **ศูนย์ส่งเสริมการศึกษาตามอัธยาศัย**. กรุงเทพฯ : ศูนย์ส่งเสริมการศึกษาตามอัธยาศัย กรมฯ.
- กรมการศึกษานอกโรงเรียน. (2538). **การศึกษาตลอดชีวิต : การศึกษาของคนไทยในยุคโลกาภิวัตน์**.
พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : กรมฯ.
- ธัชชนก เกบัว. (2543). **การจัดการศึกษาตามอัธยาศัยในโรงเรียนประถมศึกษาและมัธยมศึกษา เขตการศึกษา 1**.
วิทยานิพนธ์ ศษ.ม. (การบริหารการศึกษา). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร.
- พนม พงษ์ไพบูลย์. (2544, มกราคม) **“เข้าใจคำว่าการศึกษาตามอัธยาศัย จากคนทำงานที่ไม่ได้ง่ายอย่างที่คิด”**.
วารสารการศึกษานอกโรงเรียน 4(4) : 7.
- วิไล แยมสาขา. (2542, มกราคม). **การจัดการศึกษาตามอัธยาศัยในอนาคต**. วารสารการศึกษานอกโรงเรียน 2(2) : 62.
- วิศนี ศीलตระกูล และอมรา ปฐภิญโญบุรณ. (2544). **การศึกษาตามอัธยาศัย : จากแนวคิดการเรียนรู้ตลอดชีวิตสู่แนวปฏิบัติ**.
กรุงเทพฯ : ศูนย์ส่งเสริมการศึกษาตามอัธยาศัย กรมการศึกษานอกโรงเรียน.
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. (2545ข). **รายงานฉบับสังเคราะห์ จากวิกฤตสู่โอกาสที่ยังท้าทาย
การปฏิรูปการศึกษาของไทย**. กรุงเทพฯ : อรุณการพิมพ์.
- สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา. (2547). **รายงานการวิจัยสภาพการณ์ และฐานข้อมูลการจัดการศึกษาโดยครอบครัว
ในสังคมไทย**. กรุงเทพฯ : สำนักงานฯ.
- สุมาลี สังข์ศรี. (2544). **รายงานการวิจัยการศึกษาตลอดชีวิตเพื่อสังคมไทยในศตวรรษที่ 21**. กรุงเทพฯ :
สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ.
- อุดม เขยก็วงศ์. (2544). **แนวทางการบริหารและการจัดการ : การศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย**.
กรุงเทพฯ : กรมการศึกษานอกโรงเรียน กระทรวงศึกษาธิการ.
- Coombs Philip H. (1985). **The World Crisis in Education : The View from the Eighties**. Oxford : Oxford University Press.
- Earth Science Enterprise Education General Guidelines for Informal Education Product Developers.
(2003). Retrieved September 20, 2006, from [http://www.strategies.org/2003ESE Review/GuidelinesInformal.htm](http://www.strategies.org/2003ESE%20Review/GuidelinesInformal.htm)
- Smith, M.K. (2005). **coffee houses and informal education**. Retrieved October 20, 2005, from
<http://www.infed.org/walking/wa-coff.htm>
- Smith, M.K. (2005). **walking informal education**. Retrieved October 20, 2005, from
<http://www.infed.org/walking/default.htm>
- Smith, M.K. (2005). **practicing informal education**. Retrieved October 20, 2005, from
<http://www.infed.org/practic/default.htm>